

Samenvatting (Summary in Dutch)

Dit proefschrift bevat een kwantitatieve impactevaluatie van het Mahila Samakhya programma in India. Dit ontwikkelingsproject stimuleert vrouwen uit de laagste kasten en armste gezinnen om in hun dorp een vrouwengroep op te zetten en met elkaar de meest urgente problemen in hun leefsituatie op te lossen. Hoewel dergelijke gemeenschapsprojecten een steeds groter aandeel uitmaken van de ontwikkelingshulp bestaan er nauwelijks impactstudies die hun effectiviteit beoordelen. Met behulp van een unieke, zelfverzamelde dataset analyseert deze dissertatie de effecten van Mahila Samakhya op het sociaal kapitaal, de samenwerking en een aantal sociaal-economische uitkomsten in programmadorpen.

De evaluatie vindt geen bewijs voor het bestaan een virtueuze cirkel tussen toenemend sociaal kapitaal en collectieve actie. Wel heeft Mahila Samakhya een directe, positieve invloed gehad op het vertrouwen en samenwerking van de deelnemers in de vrouwengroepen. Ook heeft het programma de inentingenspercentages, scholing en toegang tot krediet substantieel verhoogd. Bovendien zijn er substantiele externe effecten van Mahila Samakhya op gezinnen die zelf niet deelnemen aan het programma maar die wel in een programmadorp wonen. Dergelijke externaliteiten worden zelden meegenomen in evaluaties.

Ontwikkelingsorganisaties betrekken steeds vaker de lokale bevolking in het bedenken en uitvoeren van ontwikkelingsprojecten. Een dergelijke benadering wordt ook wel aangeduid met de engelse term “Community-based development” (CBD), ofwel “ontwikkeling vanuit de gemeenschap”. Men verwacht veel voordelen van CBD projecten ten opzichte van de meer traditionele programma’s die door een externe instantie, zoals de centrale overheid, worden bedacht en uitgevoerd. Zij zouden bijvoorbeeld beter op de lokale behoeften inspelen en efficiënter zijn. Een belangrijk effect van CBD projecten zou liggen in de toename van het sociaal kapitaal in de dorpen. Het grotere vertrouwen, de toegenomen sociale interacties en sterkere samenwerkingsnormen in de lokale gemeenschap zouden op hun beurt de bereidheid van de bevolking doen toenemen om met elkaar samen te werken. Indien dit een virtueuze cirkel in gang zet, zullen dorpelingen meer en meer in staat zijn om samen hun toekomst in eigen hand te nemen.

Ondanks de groeiende populariteit en de stijgende budgetten voor CBD projecten zijn er nauwelijks kwantitatieve studies die de bovenstaande claims toetsen aan de werkelijkheid. Zonder evaluaties is het niet mogelijk om een gedegen oordeel te vellen over de effectiviteit van CBD projecten. Dit proefschrift levert nieuwe inzichten in de effecten van CBD projecten.

Het proefschrift omvat een impactevaluatie van het Mahila Samakhya programma in India. Dit programma stimuleert vrouwen uit de laagste kasten en armste gezinnen om in hun

dorp een vrouwengroep op te zetten en met elkaar hun meest urgente problemen op te lossen. In vergelijking tot andere gemeenschapsprojecten besteedt Mahila Samakhya veel aandacht aan het opbouwen van vertrouwen en solidariteit om samenwerking mogelijk te maken. Als zodanig is het erg geschikt voor een studie naar sociaal kapitaal en coöperatief gedrag. De unieke dataset in deze dissertatie is speciaal verzameld voor deze studie.

Drie algemene onderzoeksvragen liggen ten grondslag aan dit proefschrift. De eerst vraag betreft de dynamiek tussen sociaal kapitaal en coöperatief gedrag. Wordt de samenwerking in een dorp beïnvloed door het sociaal kapitaal in termen van vertrouwen en normen van reciprociteit? Wordt de mate van vertrouwen op haar beurt bepaald door samenwerking in het verleden? Zijn er aanwijzingen dat Mahila Samakhya de samenwerking, het sociaal kapitaal of beiden heeft beïnvloed en daarmee een virtueuze cirkel in gang heeft gezet?

De tweede onderzoeksvraag meet de impact van Mahila Samakhya op drie indicatoren van ontwikkeling: inentingspercentages, scholingspercentages en toegang tot krediet. Hoewel samenwerking en sociaal kapitaal waardevol op zichzelf kunnen zijn, gaat het de meeste ontwikkelingsprojecten uiteindelijk om het verbeteren van sociale en economische omstandigheden.

De derde onderzoeksvraag analyseert de externe effecten van het programma op de bredere gemeenschap, dat wil zeggen op de gezinnen die zelf niet deelnemen aan het programma maar die wel in een programmadorp wonen. Dergelijke externaliteiten worden vaak in verband gebracht met de effecten van sociaal kapitaal. Tot op heden worden zij nauwelijks meegenomen in impactevaluaties van ontwikkelingsprojecten.

Hoofdstuk twee geeft een overzicht van de literatuur op het gebied van sociaal kapitaal en coöperatief gedrag. In ontwikkelingslanden is samenwerking tussen gezinnen vaak van levensbelang om de dagelijkse harde werkelijkheid van armoede, ontbrekende sociale voorzieningen en slecht functionerende markten het hoofd te kunnen bieden. Desondanks blijft samenwerking tussen gezinnen vaak uit. Traditioneel verklaren economische theorieën het onvermogen om samen te werken aan de hand van het welbekende “prisoner’s dilemma” en coördinatieproblemen. Hoewel daarmee het ontbreken van coöperatief gedrag wordt uitgelegd, kunnen zulke theorieën niet verklaren waarom in veel andere situaties mensen juist wel de handen ineen slaan. Het niveau van sociaal kapitaal, zoals vertrouwen, gedragsnormen, sociale interacties en altruïstische motieven, is een vaak ontbrekende maar cruciale factor in de analyse van coöperatief gedrag.

Hoewel er geen algemeen geaccepteerde definitie van sociaal kapitaal bestaat, hebben de meeste definities een aantal kenmerken met elkaar gemeen. De interactiepatronen binnen sociale netwerken en informele vormen van organisatie (structureel sociaal kapitaal) zijn essentieel voor het ontstaan van samenwerking in sociale dilemma’s. Ze creëren vertrouwen tussen de leden van de groep, versterken sociale normen en voorkeuren, en vergroten de

effectiviteit van sociale sancties en beloningen wanneer normen worden overtreden of juist gehandhaafd. Vertrouwen, normen en sancties (cognitief sociaal kapitaal) beïnvloeden op hun beurt de prikkels en verwachtingen van mensen en dientengevolge hun bereidheid om samen te werken met anderen. Hierdoor genereert sociaal kapitaal externaliteiten voor de leden van een groep: het welzijn van de individuen wordt beïnvloed ongeacht hun eigen bijdrage aan het sociaal kapitaal. Dit externe effect is niet noodzakelijkerwijs positief voor alle betrokkenen. Sterke groepsnormen kunnen bijvoorbeeld leiden tot achterstelling van bepaalde individuen, zoals vrouwen in Noord-India. Ook kan een sterk vertrouwen binnen een sociale groep leiden tot uitsluiting van anderen buiten de groep. Vooral minderheden worden hier vaak de dupe van.

Dit proefschrift behandelt vier manieren waarop sociaal kapitaal externe effecten creëert door het stimuleren van coöperatief gedrag. Het eerste mechanisme gaat over de bereidheid om deel te nemen aan collectieve activiteiten ten behoeve van een gezamenlijk belang. Het tweede mechanisme gaat over de informele hulp en het uitwisselen van middelen tussen gezinnen, zoals geld, goederen, tijd, arbeid of emotionele steun. Het derde mechanisme betreft de rol van vertrouwen, normen en sancties in het verminderen van transactiekosten die zijn verbonden aan economische handelingen. Dit speelt voornamelijk wanneer het moeilijk is om anderen aan hun afspraak te houden, bijvoorbeeld in geval van een wankele rechtstaat, en wanneer het kostbaar is om informatie over het gedrag van anderen te verkrijgen. Het vierde mechanisme tenslotte gaat over de verspreiding van kennis en over sociale beïnvloeding binnen sociale netwerken.

Hoofdstuk drie beschrijft het vrouwenprogramma in de context van de Indiase staat Bihar. Ook bespreekt het de quasi-experimentele onderzoeksmethodologie en de dataverzameling. De leefomstandigheden in Bihar zijn buitengewoon zwaar. Armoede, corruptie en criminaliteit zijn wijdverbreid. Veel overheidsdiensten, zoals de gezondheidszorg of het onderwijs, zijn van slechte kwaliteit. Ook de infrastructuur laat zeer te wensen over en elektriciteitsproblemen zijn aan de orde van de dag. Bovendien heeft de bevolking te maken met slecht functionerende krediet- en andere markten. Er zijn veel voordelen verbonden aan samenwerking in deze omstandigheden. Desondanks zijn er maar weinig huishoudens in Bihar die daadwerkelijk deelnemen aan collectieve activiteiten of bijvoorbeeld informele kredietovereenkomsten aangaan met elkaar.

Vooral de vrouwen, vaak analfabeet en afgezonderd binnen de vier muren van hun huis, schitteren door afwezigheid in het publieke domein. Om het gebrek aan collectieve actie en solidariteit onder vrouwen tegen te gaan werd het Mahila Samakhya programme in 1992 geïntroduceerd in Bihar. Dit programma mobiliseert en stimuleert vrouwen uit de laagste kasten en armste gezinnen op het platteland om met elkaar hun meest urgente problemen te identificeren. Vervolgens geeft het programma actieve steun aan de op te richten vrouwengroepen in elk dorp om deze problemen collectief op te lossen. Zij krijgen

bijvoorbeeld trainingen over gezondheidskwesties, leren hoe ze overheidssubsidies kunnen aanvragen, of ontvangen beperkte financiële middelen om een kleuterschoolleidster aan te stellen.

Gezien de moeilijke uitgangssituatie duurt het vaak een half jaar tot een jaar van wekelijkse bezoeken aan een dorp voordat de vrouwen voldoende vertrouwen hebben in de programmamedewerker en in elkaar om een groep op te starten. Zelfs het vinden van vrouwen die als programmamedewerker willen, kunnen, en mogen werken van hun familie is in de landelijke, traditionele gebieden van Bihar een hele opgave. Hierdoor is een snelle uitrol van het programma onmogelijk.

Na een oorspronkelijke focus op onderwijs en alfabetisering, hebben de vrouwengroepen in de loop der tijd een breed scala aan activiteiten ondernomen van gezondheidstrainingen en het opzetten van informele kredietgroepen tot het voeren van campagnes tegen huiselijk geweld. De belangrijkste voordelen die deelnemers ondervinden van het programma zijn scholing, kennis op het gebied van gezondheid en verbeterde toegang tot krediet. Deze uitkomsten worden in hoofdstuk vijf en zes nader bekeken.

Om de onderzoeksvragen zoals hierboven beschreven te beantwoorden heb ik in 2003 een grootschalige kwantitatieve dataset verzameld. Deze unieke dataset omvat 1991 gezinnen in 102 dorpen. In 74 van de dorpen wordt het Mahila Samakhya programma uitgevoerd. In de 28 resterende dorpen is het programma nog niet geïmplementeerd. Door de trage uitbreiding van het programma was het mogelijk om een sterk gelijkende controle groep te construeren als tegenhanger van de programmadorpen. De populatie in de programma- en de controlegroep verschilt niet significant van elkaar op een groot aantal aspecten zoals kaste, religie, onderwijs, inkomen, en gezinsstructuur. Ook de kenmerken van de dorpen zelf, zoals de aanwezigheid van scholen, banken, of gezondheidscentra, zijn statistisch gelijk aan elkaar. De enige uitzondering hierop, afstand tot de dichtstbijzijnde stad, is niet rechtstreeks van invloed op de uitkomstindicatoren in de hierna volgende analyses.

Binnen elk dorp werd een willekeurige selectie van 20 gezinnen geïnterviewd. In de programmadorpen bestond de selectie uit 10 gezinnen waarvan een vrouwelijk gezinslid deelneemt aan het programma, en uit 10 gezinnen die niet deelnemen aan het programma. Door deze onderzoeksopzet is het mogelijk om externe effecten van het programma te meten op niet-deelnemers in programmadorpen door hun uitkomsten te vergelijken met de uitkomsten van gezinnen in controledorpen. Ook zijn in elk dorp groeps gesprekken gevoerd met de vrouwengroepen en andere inwoners.

Deelnemers behoren voornamelijk tot de doelgroep van laagste kasten. De vrouwengroepen zijn redelijk homogeen in termen van scholingsniveau en beroepskenmerken, maar vertegenwoordigen vrouwen uit verschillende kasten en religies. Er zijn geen aanwijzingen dat vrouwen met een hogere opleiding of uit hogere kasten bovengemiddeld vaak leiderschapsposities innemen in de vrouwengroepen, zoals in andere

programma's voorkomt. Moslims zijn enigszins ondervertegenwoordigd, hetgeen kan duiden op onbedoelde uitsluitingsmechanismen.

Hoofdstuk vier is het eerste empirische hoofdstuk. Het analyseert de dynamische relatie tussen sociaal kapitaal en samenwerking. Ook onderzoekt het of Mahila Samakhya een zichzelf versterkende cyclus in gang heeft kunnen zetten. De literatuur over sociaal kapitaal heeft een nieuwe impuls gegeven aan de academische en beleidsdiscussies omtrent samenwerking. Is het mogelijk voor buitenstaanders zoals de overheid of ontwikkelingsorganisaties om te investeren in sociaal kapitaal en daarmee collectieve actie in een gemeenschap te stimuleren? De vraag is nog prangender geworden met de hernieuwde belangstelling in de afgelopen decennia voor CBD projecten. Deze zijn immers expliciet gebaseerd op de veronderstelling dat mensen uit de lokale gemeenschap actief zullen samenwerken en deelnemen aan het project.

In dit hoofdstuk meten we sociaal kapitaal als vertrouwen in anderen en als normen van reciprociteit zowel op individueel als op dorpsniveau. Samenwerking wordt gemeten met behulp van drie indicatoren: informele hulp aan andere huishoudens, bijdrage aan het bouwen of repareren van een school, en bijdrage aan het bouwen of repareren van de weg of een brug. Vertrouwen in anderen, of de verwachting dat anderen je vertrouwen niet zullen schaden, is vaak een noodzakelijke voorwaarde voor coöperatief gedrag in situaties waarin men kan profiteren van de inspanningen van anderen zonder zelf iets te hoeven doen. Normen van reciprociteit leiden tot sociale sancties op wangedrag of sociale waardering voor coöperatief gedrag, hetgeen de samenwerking ten goede komt. Positieve ervaringen met samenwerking doen op hun beurt het vertrouwen van een individu in anderen toenemen. Dit suggereert de mogelijkheid van een opwaartse spiraal tussen vertrouwen en samenwerking, ondersteund door normen van reciprociteit.

Kwantitatieve studies van sociaal kapitaal en coöperatief gedrag houden vaak geen rekening met endogeniteit. Hierdoor kunnen ze correlaties niet onderscheiden van daadwerkelijke causaliteit. Maar voor het bestaan van een virtueuze cirkel moet er zowel een positieve relatie bestaan van vertrouwen naar samenwerking als van samenwerking naar vertrouwen. Om de richting van causaliteit te bepalen is de econometrische analyse in dit hoofdstuk gebaseerd op een instrumentele variabelen-benadering voor vertrouwen. Religieuze donaties en ongelijkheid op dorpsniveau worden gebruikt als instrument.

De resultaten duiden op een sterke relatie tussen normen van reciprociteit, zowel op individueel als op dorpsniveau, en coöperatief gedrag. Vooral in kleine dorpen is de dreiging van sociale sancties (gemeten met behulp van de dorpsnormen) effectief in het versterken van onderlinge samenwerking. Dit is in lijn met de theoretische voorspellingen en de resultaten van andere onderzoeken. Individuele reciprociteitsnormen aan de andere kant hebben geen eenduidig effect op het samenwerkende gedrag van een individu. Of ze coöperatief gedrag

bevorderen hangt in grote mate af van het coöperatieve gedrag van anderen, dus van de context.

In tegenstelling tot de verwachtingen leidt een groter vertrouwen in anderen niet tot meer deelname aan collectieve actie. Het is wel gerelateerd aan meer informele hulp aan anderen. Andersom leiden positieve ervaringen met samenwerking in het verleden tot een groter vertrouwen, hoewel dit alleen het geval is in programmadorpen. Wellicht komt dit laatste resultaat door de expliciete aandacht van Mahila Samakhya voor het opbouwen van vertrouwen. Het kan ook betekenen dat een kritisch niveau van samenwerking bereikt moet worden in een dorp vooraleer gezinnen hun verwachtingen ten aanzien van andermans coöperatieve intenties gaan bijstellen. De bevindingen uit hoofdstuk vier verwerpen de aanname dat dit specifieke CBD project een virtueuze cirkel tussen sociaal kapitaal en collectieve actie in gang heeft gezet. Zelfs een programma als Mahila Samakhya dat een sterke nadruk legt op het vergroten van vertrouwen, solidariteit en gezamenlijke actie blijkt niet in staat om zulk een zelfversterkend mechanisme te initiëren.

Desalniettemin suggereren de resultaten dat het programma een sterk *direct* effect heeft op collectieve actie. Gemeenschappelijke activiteiten om scholen of wegen te repareren komen aanzienlijk vaker voor in programmadorpen. Zowel deelnemers aan Mahila Samakhya als niet-deelnemers in programmadorpen zijn meer geneigd om bij te dragen aan dergelijke projecten. Potentiële mechanismen zijn een groter bewustzijn van de voordelen van collectieve actie, toegang tot additionele middelen zoals overheidssubsidies en het toegenomen zelfvertrouwen van de vrouwen uit de programmadorpen om de status quo te kunnen veranderen.

Gezien deze bevindingen, bevestigd door kwalitatieve informatiebronnen, kan men vraagtekens stellen bij de duurzaamheid van de in gang gezette veranderingen. Het lijkt niet waarschijnlijk dat de vrouwengroepen een zelfde niveau van samenwerking zouden handhaven indien Mahila Samakhya zou ophouden te bestaan. Dit is natuurlijk niet noodzakelijkerwijs een diskwalificatie van het project, zolang het programma maar minstens even effectief en efficiënt is als de alternatieven in het behalen van ontwikkelingsdoelstellingen zoals het bevorderen van scholing.

Hoofdstuk vijf kijkt daarom naar de impact van het programma op de inentings- en scholingspercentages van kinderen. Toegenomen vertrouwen en samenwerking zijn waardevolle uitkomsten op zichzelf. Maar uiteindelijk trachten ontwikkelingsprojecten zoals Mahila Samakhya om de sociaal-economische positie van arme gezinnen te verbeteren.

Waar het vorige hoofdstuk geen expliciet onderscheid maakte tussen deelnemers en niet-deelnemers in programmadorpen, is dit onderscheid de kern van hoofdstuk vijf. Het analyseert expliciet de externe effecten van Mahila Samakhya op kinderen van niet-deelnemers die in een programmadorp wonen. Dit wordt mogelijk gemaakt door de onderzoeksopzet, waardoor niet-deelnemers met een controlegroep vergeleken kunnen

worden. Op een enkele uitzondering na worden externaliteiten niet behandeld in de impactliteratuur.

Het vrijwillige karakter van deelname aan een vrouwengroep kan leiden tot een onjuiste schatting van het programma-effect wanneer deelnemers bij voorbaat al verschillen van niet-deelnemers, bijvoorbeeld in hun interesse voor scholing. De econometrische analyse corrigeert hiervoor met instrumentele variabelen. Over het algemeen is het moeilijk om aannemelijk te maken dat de instrumenten kunnen worden uitgesloten van de uitkomstvergelijking. De onderzoeksopzet van deze dissertatie biedt de mogelijkheid om deze voorwaarde rechtstreeks te toetsen met de data van de vergelijkbare controledorpen. Wanneer de variabelen die de participatiebeslissing verklaren geen significante relatie hebben met de inentings- en scholingsvariabelen in de controlegroep, kunnen ze gebruikt worden als instrument.

De analyse schat de impact van het programma met verschillende econometrische methoden. Probit en lineaire modellen, een instrumentele variabelen-methode, en 'propensity score matching' tonen allen vergelijkbare, significante en grote effecten.

De resultaten laten zien dat kinderen van vrouwen die deelnemen aan Mahila Samakhya significant vaker zijn ingeënt tegen tuberculose, DTP, mazelen en polio dan kinderen wiens moeder niet deelneemt in de vrouwengroep. Inentingspercentages onder kinderen van deelnemende gezinnen zijn 20 tot 22 procent hoger dan in de controlegroep. Ook gaan ze substantieel vaker naar school dan kinderen van niet-deelnemers. De scholingspercentages voor de kleuterschool en de lagere school zijn respectievelijk 39 procent en 11 procent hoger dan in de controledorpen.

Bovendien heeft het programma een substantieel spillover effect gehad in programmadorpen. Kinderen van moeders die zelf niet deelnemen in een vrouwengroep maar die wel in een programmadorp wonen, zijn significant vaker ingeënt tegen tuberculose, DTP en mazelen (maar niet tegen polio) dan de kinderen in controledorpen. Inentingspercentages liggen 9 tot 11 procent hoger. Ook gaan ze vaker naar een kleuterschool met een toename van 19 procent. Meisjes (maar niet jongens) gaan daarnaast significant vaker naar de lagere school. Ten opzichte van de controlegroep zijn de scholingspercentages met gemiddeld 6 procent gestegen. Deze indirecte effecten zijn minstens veertig procent van de directe effecten op kinderen van deelnemers.

Verschillende mechanismen kunnen ten grondslag liggen aan deze grote externaliteiten. Vrouwen uit de vrouwengroepen krijgen gezondheidstrainingen die hen wijzen op het belang van inenting en de dagen waarop deze –gratis– worden verstrekt in de gezondheidscentra. De dagelijkse sociale interacties evenals de bewustwordingscampagnes die veel vrouwengroepen in hun dorp organiseren, zorgen vervolgens voor de verspreiding van deze nieuwe informatie. Ook zijn er aanwijzingen dat de vrouwengroepen druk uitoefenen op gezondheidsmedewerkers om hun taken beter uit te voeren.

De hogere scholingspercentages zijn voornamelijk te danken aan een betere toegang tot scholing. In veel programmadorpen hebben ouders samen met de vrouwengroepen informele kleuterscholen en meisjesscholen opgericht. Ook is de vraag naar onderwijs gestegen omdat ouders in programmadorpen bewust zijn gemaakt van het belang van onderwijs. Groepsgesprekken in de dorpen doen vermoeden dat ook de kwaliteit van het onderwijs is gestegen door een grotere betrokkenheid van ouders.

De externe effecten worden voornamelijk gevonden onder de Hindu bevolking uit de laagste kasten. De indirecte effecten op Moslims zijn een stuk kleiner. Dit benadrukt het belang van interacties binnen sociale netwerken die in Bihar vaak langs kaste- en religieuze scheidslijnen lopen.

De bovenstaande resultaten laten zien dat de emancipatie van laag opgeleide, arme, gemarginaliseerde vrouwen in India verstrekkende gevolgen kan hebben. Dit geldt niet alleen voor de vrouwen zelf, maar ook voor hun kinderen en voor de bredere gemeenschap waarin ze wonen. Impactevaluaties zijn over het algemeen gebaseerd op de enkele vergelijking van een programmagroep met een controlegroep. Indien een ontwikkelingsproject positieve externaliteiten genereert voor de niet-deelnemers, kan een dergelijke benadering de effectiviteit van het project flink onderschatten.

Een geheel experimentele opzet is de meeste simpele en betrouwbare methode om de effectiviteit van een project te meten. Een compleet gerandomiseerde invoering van een project is echter vaak onmogelijk vanuit politiek of organisatorisch oogpunt. Ook starten veel projecten zonder het uitvoeren van een nulmeting. In de afwezigheid van een dergelijke ideale situatie kan het pilot-karakter van een project een goed alternatief bieden in de vorm van een quasi-experimentele onderzoeksopzet. Het feit dat Mahila Samakhyia slechts langzaam uitbreidt naar nieuwe regio's maakt het mogelijk om een controlegroep te vormen van vergelijkbare dorpen waar het programma nog niet is gearriveerd.

Hoofdstuk zes onderzoekt de rol van sociaal kapitaal in de toegang tot informele leningen van familie, vrienden of burens. Voor veel huishoudens in Bihar is het vrijwel onmogelijk om een formele banklening te verkrijgen. Vooral de armste gezinnen hebben vaak geen andere optie dan het accepteren van de hoge rentes van de informele, lokale geldschieter. Het gevolg hiervan is dat ze vooral zullen lenen om economische schokken op te vangen, bijvoorbeeld wanneer een gezinslid zijn baan verliest of ziek wordt, en niet zozeer voor investeringen die hun toekomstige buffercapaciteit kunnen verhogen, zoals gewasdiversificatie of extra scholing. Wanneer de toegang tot formeel krediet beperkt is, kunnen arme huishoudens enorm profiteren van informele leningen van andere gezinnen, om zo te ontsnappen aan de ijzeren greep van de geldschieters. Desondanks is het aantal leningen van vrienden, burens of familieleden laag in Bihar.

Een belangrijke oorzaak van het gebrek aan informele transacties is het risico dat een lening niet wordt terugbetaald. Wanneer rente- en terugbetalingen juridisch niet gemakkelijk

kunnen worden afgedwongen, zijn de interacties binnen sociale netwerken essentieel om het risico van wanbetaling te verkleinen. Denk bijvoorbeeld aan morele druk vanuit de sociale omgeving, de schande verbonden aan roddels, en de dreiging dat het gezin in de toekomst wordt buitengesloten van nieuwe informele leningen. Dit verhoogt de (immateriële) kosten van het in gebreke blijven.

Het is aannemelijk dat informatie vooral wordt uitgewisseld tussen gezinnen binnen eenzelfde sociale, culturele, economische of etnische groep. In Bihar zullen zowel directe als toekomstige sociale sancties het meest effectief zijn tussen mensen die tot dezelfde kaste of religie behoren. Hoe groter het aantal leden van een sociale groep dat sancties kan uitdelen, hoe zwaarder de straf op wanbetaling en hoe 'veiliger' het is om geld te lenen aan vrienden, burens of familieleden. In een dergelijke situatie hoeven gezinnen in financiële nood dus minder vaak naar een lokale geldschieter te stappen. Voor een gegeven bevolkingsomvang zullen informele leningen dus vaker voorkomen in dorpen die homogener of minder gefragmenteerd zijn. Met andere woorden, dit hoofdstuk bestudeert hoe het gebrek aan sociaal kapitaal in heterogene gemeenschappen de toegang tot informeel krediet beïnvloedt. Heterogeniteit wordt hier gemeten in termen van kaste- en religieuze fragmentatie.

Alesina en La Ferrara (2005) beargumenteren dat heterogeniteit bevorderlijk kan zijn voor innovatie en economische groei omdat het een positieve invloed kan hebben op creativiteit, werkprestaties en productiviteit. Als dit zich vertaalt in een toename van de investeringsmogelijkheden, dan zou heterogeniteit twee tegengestelde effecten kunnen hebben op krediettransacties tussen huishoudens: een positief effect door een grotere vraag naar investeringkrediet en een negatief effect door het grotere risico van wanbetaling. Om dit verder te analyseren, maakt het hoofdstuk onderscheid tussen investerings- en consumptiedoelinden van krediet.

De resultaten bevestigen de bovenstaande hypothesen. Heterogeniteit op dorpsniveau heeft een negatief effect op de waarschijnlijkheid dat een gezin geld leent van vrienden, burens of familieleden in plaats van een lokale geldschieter. Daarnaast heeft heterogeniteit een positief effect op investeringkrediet. In dorpen met een grotere diversiteit aan kasten en religies verkrijgen gezinnen significant vaker een lening om te investeren in hun productiviteit, zoals de aanschaf van een buffel, van landbouwmiddelen, of het opzetten van een bedrijfje. Zij zullen dus beter in staat zijn om ook in de toekomst inkomen te genereren. Dit positieve effect van heterogeniteit wordt vrijwel niet bestudeerd in de literatuur over informeel krediet.

De negatieve relatie tussen heterogeniteit en leningen van sociale relaties is zorgwekkend. Het betekent dat gezinnen in heterogene dorpen nog kwetsbaarder zijn om na een inkomensschok in chronische armoede te vervallen. Beleidsmaatregelen om heterogeniteit te verlagen zijn over het algemeen onwenselijk aangezien ze conflicten tussen sociale groepen kunnen veroorzaken en minderheidsgroepen verder kunnen marginaliseren. Bovendien kunnen dergelijke maatregelen de positieve effecten van diversiteit teniet doen.

Het tweede deel van hoofdstuk zes wijst in een andere richting. CBD projecten zoals Mahila Samakhya bevorderen het vertrouwen, de solidariteit en de gezamenlijke activiteiten tussen kasten en religieuze groepen. Zulke projecten kunnen een aantrekkelijk instrument zijn om de negatieve gevolgen van heterogeniteit te verminderen terwijl de positieve effecten van diversiteit blijven bewaard. De resultaten bevestigen dit. Voor een gegeven niveau van heterogeniteit lenen gezinnen in programmadorpen significant vaker geld van andere huishoudens dan in de controledorpen. Deze bevinding geldt met name voor huishoudens in programmadorpen die zelf niet deelnemen aan een vrouwengroep. Huishoudens die wel lid zijn van een vrouwengroep lenen vaak geld via de roterende kredietgroepen die de vrouwen oprichten.

Desondanks is het *totale* aantal leningen, ongeacht hun bron, lager in programmadorpen. Een aantal mechanismen kan tot deze afname in krediettransacties hebben geleid: een gelijktijdige toename in andere informele transacties zoals giften en non-monetaire hulp aan elkaar; een afgenomen behoefte om oude leningen en de extreem hoge rentes van geldschieters te financieren met nieuwe leningen; of verbeterde strategieën om met risico om te gaan in programmadorpen, waardoor gezinnen minder worden blootgesteld aan onverwachte inkomensdalingen.

Het programma verzacht de negatieve gevolgen van heterogeniteit op leningen van vrienden en burens vooral in de bovengemiddeld heterogene gemeenschappen. Dit geldt echter niet voor leningen van familieleden. Dit suggereert dat familieleden minder zwaar leunen op sociale sancties door andere dorpingen om wanbetaling te voorkomen dan vrienden en burens.

Wat leren deze resultaten en bevindingen ons voor ontwikkelingsbeleid? **Hoofdstuk zeven** van deze dissertatie geeft een samenvatting van de empirische resultaten en maakt een aantal methodologische opmerkingen. Het bespreekt de beperkingen van deze studie en geeft suggesties voor verder onderzoek. Het eindigt met de volgende beleidsmaatregelen.

Ten eerste laat de evaluatie van Mahila Samakhya zien dat een CBD project dat zich richt op arme, laagopgeleide, gemarginaliseerde vrouwen in India grote positieve effecten kan hebben voor hun eigen welzijn en dat van hun gezin.

Het meest opvallende resultaat in het proefschrift gaat over de grote externe effecten die het programma genereert voor de gemeenschap, zelfs voor hen die niet zelf deelnemen aan een vrouwengroep. Wanneer dergelijke externe effecten buiten beschouwing worden gelaten in een evaluatie, kan dat tot een substantiële onderschatting van de effectiviteit van het programma leiden. In geval van negatieve externaliteiten zal de effectiviteit worden overschat. Indien de financiering van projecten gebaseerd is op kosten-baten analyses, kan een verkeerde inschatting van hun impact in het uiterste geval leiden tot stopzetting van effectieve projecten en vice versa.

Ondanks de positieve effecten van Mahila Samakhya vindt de studie geen bewijs dat het programma een zichzelf versterkende cyclus in gang heeft gezet van toenemend vertrouwen en toenemende collectieve actie. Dit resultaat stelt vraagtekens bij de duurzaamheid van de veranderingen. Ten tijde van de dataverzameling leek het onwaarschijnlijk dat de individuele vrouwengroepen zouden kunnen blijven functioneren onafhankelijk van de steun van het programma. Wellicht vergt het opbouwen van sociaal kapitaal nog meer tijd. Ook doet het de vraag rijzen of andere CBD projecten daar dan wel toe in staat zijn. Mahila Samakhya is redelijk uniek in de hoeveelheid tijd en moeite die het programma steekt in het vergroten van het (zelf-) vertrouwen en de bewustwording van de deelnemers. De meeste CBD projecten besteden veel minder aandacht aan de daadwerkelijke emancipatie van minderheden. Een vergelijkende studie naar de effectiviteit van verschillende typen CBD projecten kan hier meer uitsluitsel over geven.

Een kanttekening is hier op zijn plaats. Het programma is succesvol in het verbeteren van de uitkomsten die door de vrouwen zelf als belangrijkste voordeel van het programma worden gezien. Afgezien van de toegenomen scholingspercentages komen deze niet voor in het oorspronkelijke projectvoorstel. Bovendien werken de vrouwengroepen in hun eigen, vaak langzame, tempo. Het voorzichtige, stapsgewijze bewustwordingsproces weerhoudt het programma ervan om snel op grote schaal te worden ingevoerd. Subsidiegevers hebben dus geen volledige controle over de financiële betalingen noch over de projectuitkomsten. Dit vergt vanzelfsprekend een hoop geduld en een substantiële overdracht van verantwoordelijkheden naar het lokale niveau. Het is maar de vraag of dit te verenigen is met de interne beoordelingsmechanismen van multilaterale en andere donoren.

De vraag naar de effectiviteit van ontwikkelingshulp wordt steeds luider onder belastingbetalers. Sommigen, zoals de Commissie Draagvlak en Effectiviteit Ontwikkelingssamenwerking (de 'Commissie Dijkstal')²⁰⁰, stellen daarbij dat het meten van de effectiviteit van hulp überhaupt niet mogelijk is. Inderdaad zijn kwantitatieve impactevaluaties lastiger uit te voeren in de afwezigheid van een nulmeting en wanneer een project niet gerandomiseerd is ingevoerd. Desondanks verwerpt dit proefschrift hun pessimistische standpunt. Zelfs in dergelijke gevallen kan de langzame uitbreiding van een project een mooie kans bieden om een controlegroep te construeren aan de hand van de gebieden of groepen waar het project nog niet is begonnen. Vervolgens kunnen toekomstige ontwikkelingsprojecten een expliciete basis leggen voor een gedegen evaluatie. In een wereld van beperkte financiële en menselijke middelen zijn evaluaties immers van essentieel belang om te kunnen investeren in de projecten met de beste resultaten.

---

²⁰⁰ Commissie Draagvlak en Effectiviteit Ontwikkelings-samenwerking, "Vertrouwen in een kwetsbare sector?", 6 april 2006.